

UYGURLAR VE UYGURCA ÜZERİNE

TAHSİN BANGUOĞLU

Kâşgarlı Mahmud'un *Divan*'ı ortaya konduğu günden beri¹ Eski Türkçe için en mühim, eski Türk tarihi için de birinci derecede bir kaynak olmuştur. *Brockelmann*'ın yayımı² ve daha sonra Türk Dil Kurumu'nun yayımları³ bu eseri ilgililer için gittikçe daha kolay istifade edilir bir hale getirdi. Gerçekten *Divan*'ın kapsadığı kelime hazinesi, verdiği gramer kuralları, dil ve edebiyat örnekleri, kaydettiği tarih, coğrafya ve etnografya bilgileri kırk yıldan beri XI. yüzyıl Türk dünyasını aydınlatmak hususunda oldukça geniş bir ölçüde değerlendirilmiş bulunmaktadır.

Ancak bu faydalanmalar umumiyetle eserin kaymağını almak şeklinde olmuştur. Malzemeyi konulara göre tasnif etmek ve herkesçe kullanılabilir bir hale getirmek yolunda ise hemen yalnız *Brockelmann* çalışmış ve bir sıra güzel çalışma örnekleri meydana getirmiştir.⁴ Sonra *Brockelmann* yine Kâşgari'den derlediği malzemeyi Doğu Türk Gramerinin telifinde kullanmıştır.⁵

¹ Mahmüd ibn al-Husain ibn Muhammad al-Kâşgarî, *Divân Lugât at-Turk*, Kilisli Rifat (Bilge) yayımı C. 1-3, İstanbul 1915-17, Kısalt. Kâşgari.

² Brockelmann, C., *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmüd al-Kâşgarîs Divân Lugât at-Turk*, Budapest - Leipzig 1928, kısalt. Kş.

³ 1. Atalay, B., *Divanü Lûgat - it - Türk Tercümesi*, C. 1 - 3, Ankara 1939-41, kısalt. Kaş. Atal.; 2. Türk Dil Kurumu, *Divanü Lûgat-it-Türk Tıpkıbasımı*, Ankara 1941, kısalt. Kaş. Tıpkıbasım; 3. Atalay, B., *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara 1943, kısalt. Kaş. Atal. Dizin; 4. Dilçin, D., *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*, Ankara 1957, kısalt. Kaş. Dilç.

⁴ Brockelmann, C., 1. *Maḥmūd al-Kaschgharis Darstellung des türkischen Verbalbaus*, Keleti Szemle XVIII 1919, kısalt. KSz XVIII; 2. *Altturkestanische Volksweisheit*, *Ostasiatische Zeitschrift* VIII 1920, kısalt. Spr. Nr.; 3. *Maḥmūd al-Kaschghari über die Sprachen und Stämme der Türken im XI. Jahrhundert*, *Körösi Csoma-Archivum* I 1921, kısalt. KCsA I; 4. *Altturkestanische Volkspoesie I*, *Asia Major* (Proheband) 1923, kısalt. AM Pr.; 5. *Altturkestanische Volkspoesie II*, *Asia Major* I 1924, kısalt. AM I; 6. *Volkskundliches aus Altturkestan*, *Asia Major* II 1925, kısalt. AM II; 7. *Naturlaute im Mitteltürkischen*, *Ungarische Jahrbücher* VIII 1928, kısalt. UJB VIII.

⁵ Brockelmann, C., *Osttürkische Grammatik*, Leiden 1954, kısalt. Osttürk.

Bu arada Kâşgari'yi geniş ölçüde tanıtmak için de birçok faydalı yayımlar olmuştur.¹

Fakat bunlar işin ancak bir parçasıdır. Elimizdeki değerli kaynağı tam ve emniyetle kullanabilmemiz için bu çalışmaların tamamlanması lâzımdır. Her konuda bütün malzemenin tasnifi ve yeniden münakaşası bugüne kadar Kâşgari'ye dayanarak ileri sürülen fikirler üzerinde de mühimce bazı değişiklikler yapacaktır.

Biz birkaç mevzuda ve kendi tarzımızda hocamız Brockelmann'a ayak uydurmak istiyoruz.

VIII. yüzyılda Moğolistan'da ve IX. yüzyılda Doğu Türkistan'da devlet kurmuş olan *Uygurlar* şehirli Türk medeniyetinin ilk temsilcileri sayılırlar. Bununla beraber komşuları onları az tanımışlardır. Çin kaynaklarının *Uygurlar* hakkında verdiği bilgiler mahduttur. İslâm müellifleri ise onları uzaktan uzağa tanımakta ve baştan beri *Tokuz Oguzlar*'la karıştırmaktadırlar.² Bunların verdikleri malûmat az ve müphemdir.³

Uygurların ilk devirlerine ait olup eskiden beri İslâm ve Batı dünyalarında tanınmış yazılı Uygur eserleri de yoktu. Ancak XIX. yüzyıl sonlarından itibaren *Doğu Türkistan*'da eski Uygur şehirlerinde yapılan araştırmalar bu sahaya aydınlık getirmiş ve bu medeniyetin ehemmiyeti hakkında dikkati çekmiştir. Çeşitli medeniyet eserleri ve birçok eski dil malzemesi elde edilmiştir.

Bugüne kadar tanınan Uygur metinleri arasında tarih nev'ine pek az rastlanmakta ve bu yazılar dilciye yaradıkları nispette tarihcilere yaramamaktadırlar.⁴ Bu sebeple *Uygurlar* hakkında birçok bilgiler edinmiş olmakla beraber onların tarihlerini gene de pek az biliyoruz. Bu durum bu sahaya ait vesikaların değerini artırıyor.

¹ Ülkütaşır, M. Ş., *Kâşgarlı Mahmut*, İstanbul 1946, bkz. S. 96 v. i.

² Barthold, W., 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens, Berlin 1935, kısalt. Vorlesungen, bkz. S. 53. Tokuz Oguzlar'ın kimliği hakkında karşı. László, F.v., Die Tokuz-Oguz und die Köktürken, *Analecta Orientalia* vol. I, Budapest 1942.

³ Minorsky, V., *Hudūd al-'Ālam*, translated and explained, London 1937, kısalt. *Hudud*, bkz. S. 94. 263.

⁴ Gabain, A. von, *Alttürkisches Schrifttum*, SBDaw Berlin 1950, kısalt. *Schrifttum*, bkz. S. 19.

Uygurlardan sarıh olarak kendi adları ile bahsedén ve onlara dair çok değilse bile bir hayli çeşitli bilgiler veren ilk İslâm müellifi Kâşgari'dir. Zaten ona gelinceye kadar eserleri bilinen İslâm müelliflerinden hiçbirinin Doğu Türkistan'ı hakkile tanımamış olduğu anlaşılıyor.

Ancak Kâşgari'yi bu saha için artık dışarıdan değil, içeriden bir müşahit saymamız lâzımdır. Gerçi onun zamanında Doğu Türkistan din ve devlet sınırları ile ikiye bölünmüş bulunuyordu. Fakat yine aynı dili konuşan ve aynı geleneklere sahip olan bir halkın vatanıydı ve şüphesiz iktisadi bütünlüğünü muhafaza ediyordu.

Anlaşılıyor ki o zamanda, *Kâşgar*'da ve *Balasagun*'da Uygurlar hakkında her şey biliniyordu. İki memleket arasında ticaret münasebetleri vardı. Gerçi Kâşgari'nin Uygur şehirlerini gördüğü hakkında bir kayıt yoktur. Fakat Uygurlara civar yerlerde bulunduğunu söylemektedir II, 243. 10. Hiç değilse ilk gençliğini memleketinde geçirdiği anlaşılan müellif Uygurlar hakkında da birçok şey bilmektedir.

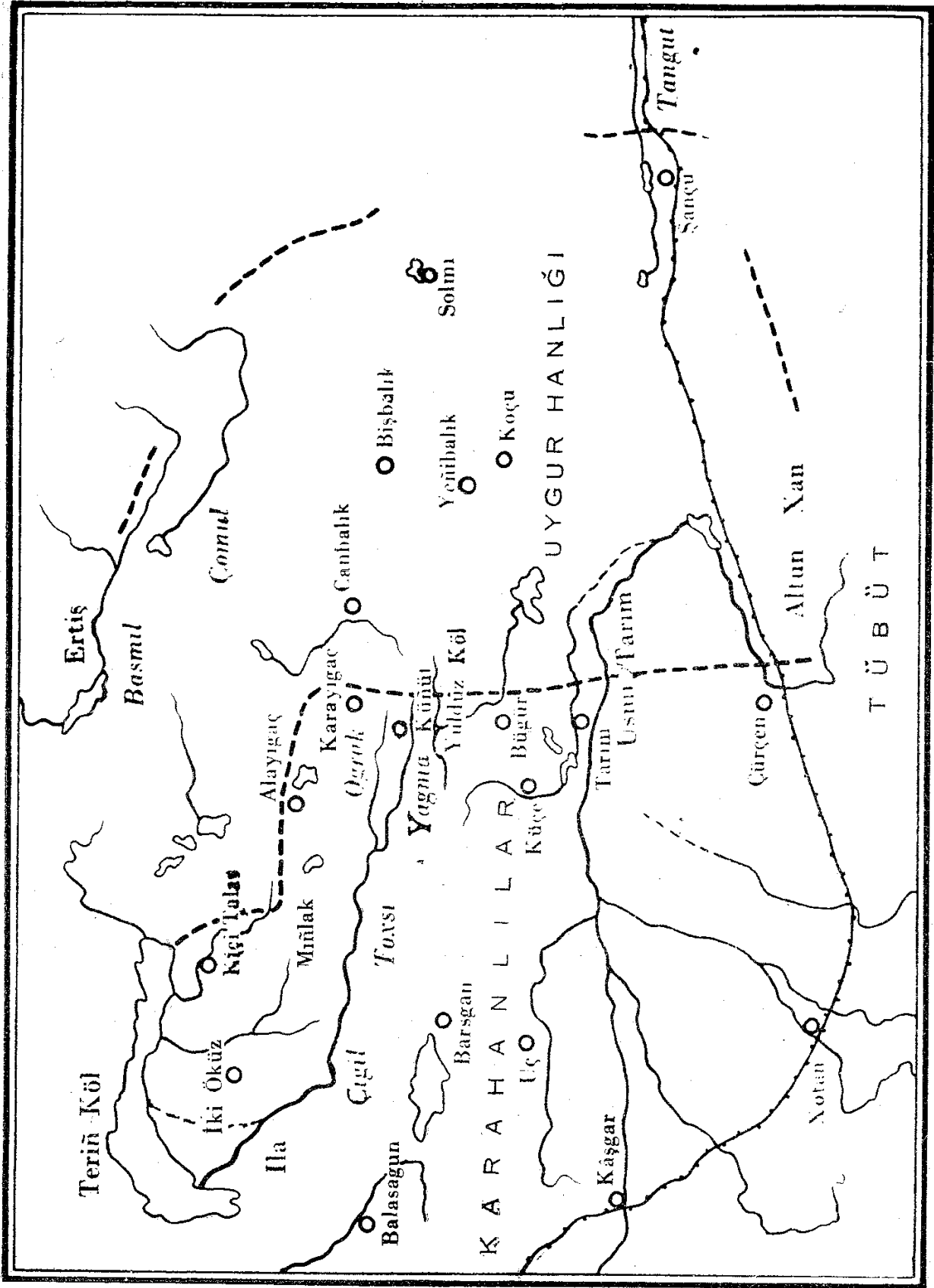
Onun Arapça ve Farsça kitaplarda da Türkistan hakkında bazı şeyler okumuş olduğu anlaşılıyor. Fakat bunlar ancak *Afrāsiyāb* menkıbeleri gibi fıkralardır. Bunun dışında verdiği haberler memleketinde bizzat gördüğü veya işittiği şeylerdir.

Sınırlar hakkında :

Kâşgarî *Tibet*'i anlatırken "... kuzeylerinde Uygurları" zikrediyor I, 296. 16.¹ Uygurların memleketi güneyde *Altın Tag*'a dayanmakta olmalıdır². Kâşgari bu dağı "Altın Xan" adı ile anmakta ve adlanmasını bir menkıbe ile İskender'e bağlamaktadır: "Öke... Bunun aslı vardır, şöyledir: İskender Çin'e vardığı zaman Türk Hakanı onun üzerine onunla savaşmak üzere hep gençlerden mürekkep bir bölük gönderdi. Veziri ona dedi ki: *sen ona hep gençleri gönderdin. Onlarla birlikte savaşlarda denenmiş yaşlı, olgun bir adam göndermek lâzımdı.* Hakan, *Öke?* yani, *olgun mu?* dedi. Vezir, *Evet!* dedi. O da olgun bir adam gönderdi. Bu adam İskender'in öncülerini geceleyin bastı ve mağlup etti. Türklerden biri İskender'in askerlerinden birine kılıç çalmış ve onu göbeğine kadar kesmişti. Öldürülen adam

¹ Herrmann, A., Historical and Commercial Atlas of China, Cambridge 1935, kısalt. Atlas.

² Atlas Mira, Moskva 1954, kısalt. Mira.

Kâğari zamanında Uygur Hanlığı

beline içi altın dolu bir kemer bağlamış bulunuyordu. Kemer de kesilmiş ve altınlar kana bulanmış olarak yere dökülmüştü. Sabah olunca Türk askerleri kana bulanmış altınları gördüler ve kimisi kimisine, *bu nedir?* dedi. Onlar da, *altun kan*, yani, *altın ve kan* dediler. Bunun üzerine oradaki büyük bir dağa bu adı verdiler. Bu dağ Uygur memleketine yakın olup çevresinde göçebeler çoktur. İskender bundan sonra barış yaptı” I, 84. 5. Bu menkıbe başka yerde de kısaca şöyle tekrarlanıyor: “... Bu Hakan (Şu) Çin’e doğru geçti ve İskender onu takip etti. Uygur yakınlarına geldiği zaman Hakan ona bir öncü bölüğü gönderdi. İskender de bir öncü bölüğü gönderdi. Bunlar geceleyin çarpıştılar. İskender’in bölüğü bozuldu. Bu çarpışma *Altun Kan*’da oldu ki bugün *Altun Xan* denilen dağın adıdır” III, 307. 8. Buradan anlaşılıyor ki bu takip *Güney yolu* üzerinde tasavvur edilmektedir ve *Altun Xan* bugünkü *Altay*, yani Orhon yazıtlarındaki *Altun Yış* değil, bugünkü *Altın Tag*’dır.¹ Kâşgari’nin zamanında *Altun Xan* dağı çevresindeki göçebeler kimlerdi, bilmiyoruz.

Kâşgari Türk kavimlerini sayarken Uygurları kuzeyden güneye, daha doğrusu güney doğuya, sıraladığı ikinci grup içinde ve *Çomullar*’dan sonra, *Tangut*’lardan önce zikrediyor I, 28. 4. Kâşgari’nin çok defa zikrettiği *Tangut*’lar bu zamanda *Kansu*’ya hâkim bulunmaktadır, krş. *Vorlesungen* S. 49. Buna göre Uygur, Hanlığı doğuda *Kansu* ve *Mogolistan* sınırlarına dayanmakta olmalıdır. Uygurlar burada belki *Tun-huang* sahasına da hâkimdiler, krş. aşağıda S. 13 dip.

Çomullar Doğu Türkistan’da göçebe bir kavimdir. Kâşgari’nin haritasında “Çomulların yeri” *İrtiş* “Ertiş” başlarında görülmektedir. Kâşgari: “Fakat bunlardan (Uygurlardan) göçebe olan Çomulların ayrı bir dilleri vardır. Türkçeyi de bilirler” I, 30. 7, diyor ve bunları Uygurlara izafe ediyor. Aslen Türk olmadıkları anlaşılan Çomulların Uygurlara tabi ve belki Budist bir kavim oldukları kabul edilebilir. Bunlar bir tarihte *Yabakulara* karşı *Karahanlı* hükümdarının himayesine girmişler, sonradan *Basmullarla* birlikte Hakana karşı koydukları için tenkil edilmişlerdir I, 382. 10. Her halde Uygur

¹ Hermann, A., Die älteste türkische Weltkarte (1076 n. Ch.), *Imago Mundi* I, Berlin 1935, kısalt. Türk. Weltkarte, bkz. S. 25 dip.

Hanlığının kuzeyinde yaşamaktadırlar.¹ Kuzeyde *Balhaş* gölünün doğusunda Basmılların da Uygur Hanlığı ile sınırdaş oldukları tahmin olunabilir “Kâşgari Harita”.

Bu zamanda Uygurların batıda Karahanlılarla az veya çok istikrarlı, fakat her halde sarıh bir hudut hattına malik oldukları anlaşılıyor, bkz. Vorlesungen S. 89. Bu hat aynı zamanda *Orta Asya*'da İslâmlığın son yayılma ve hâkimiyet sınırını teşkil etmektedir. Kâşgari bu hududu “thagr al-islâm” I, 306. 2; 364. 6; III, 113. 18, “thagru uygur” I, 332. 5; 339. 3; III. 268. 4, veya sadece “thagr” I, 77. 15; 108. 6; 301 14 diye kaydediyor. “aksâ al-thugūr” III, 26. 8 ve “aksâ diyâr al-islâm” III, 123. 16 da bu huduttur.

Karahanlıların sınır boyunca müstahkem hudut şehirleri ve kaleleri olduğu anlaşılıyor. Bunlara Oğuzlarda olduğu gibi “uç il = thagr” I, 46. 12 adını veriyorlar. “Tawuşgan Öküz” üzerindeki “Uç” şehri I, 38. 15; 423. 9 de eski bir sınır şehri olup Karahanlıların sahası genişleyince gerilerde kalmış olacaktır. Kâşgari'nin uç olarak verdiği şehir ve mevkilerin yerlerini bazan kesin, bazan da takribî olarak tâyin edebiliyoruz. Bu ise sınırı Karahanlılar cihetinden takribî olarak çizmemize imkân vermektedir.

1. Kuzeyde Uygur Hanlığı sınırı doğu ucuna doğru bir noktada Balhaş gölüne varmakta olmalıdır. Ancak burada o devirde Balhaş gölünün doğuya doğru uzanmakta ve *Alaköl*'le birleşmiş bulunmakta olduğu hakkındaki rivayeti göz önünde tutmamız lâzımdır, bkz. Türk. Weltkarte S. 24 dip. Kâşgari'nin tarifleri bizi böyle bir noktaya götürüyor. Şöyle ki, “İki Öküz” Şehri “İla” ve “Yafınc” ırmakları arasında bir sınır şehri I, 58. 7, “Teriñ Köl” (*Balhaş*) *İki Öküz* hududunda bir göl III, 99. 8, “Kümi Talas”² İslâm hududunda I, 306. 2, veya Uygur hududunda III, 177. 17 bir şehirdir. Kâşgari'nin haritası da bizi (Barthold'la birlikte) Karahanlıların sınır şehri olarak *Kümi Talas* için *Yedi Su*'da Balhaş gölünün doğu ucuna doğru bir yer aramaya sevk ediyor, bkz. Vorlesungen S. 95 ve Türk. Weltkarte.

¹ Bkz. Barthold EI S. 905. Biz onları Uygurların batısında tahmin etmiyoruz. Doğusunda da zannetmediğimiz için bu ismi *Komul* ile yaklaştıramıyoruz, krş. Türk. Weltkarte.

² Orkun, H. N., Eski Türk Yazıtları, 1-4 C. İstanbul 1939 - 41, kısalt. Yazıtlar, bkz. II 129, haklı olarak bunu “Kiçi Talas” okumak istiyor.

2. "İla", *İli* vâdisi tamamilen Karahanlıların hâkimiyeti altında görünüyor. Burada doğuya doğru sırasile *Çigiller*, *Toxsılar* ve *Yagmalar* oturmuştur I, 342. 7. Kâşgari bu havalide bulunmuştur I, 285. 12; II, 224. 7; III, 52. 12. İli'nin yukarı yatağı istikametinde Karahanlıların sınırı *Ala Tav*'a dayanmakta olmalıdır.

3. "Ala Yığaç sınırda bir mevkidir" I, 77 15. Yerini bilmiyoruz. Fakat sınırda *Ala Köl*, *Ala Tav* (Tag) isimleri bizi bu yer adını da o civarda aramaya sevk ediyor.

4. "Ograk - Kara Yığaç denilen uçta oturur bir Türk boyudur" I, 108. 6. Kâşgari Türk kavimlerini sayarken de *Çigil*, *Toxsı* ve *Yagmalardan* sonra *Ograkları* zikrediyor, I, 28. 3. Bu sıra bizi doğuya, Uygur sınırlarına doğru götürmektedir. Ograkların, dolayısıyla *Kara Yığaç*'ın yerini tâyin etmek için elimizde bir ipucu daha vardır. Kâşgari'nin bazı parçalarını verdiği bir destanda Karahanlıların Uygurlara karşı İli suyunun kuzeyinde yaptıkları bir akın anlatılmakta ve bu arada Ograk atlılarının yetişip Karahanlılara katıldıkları ve yardım ettikleri zikredilmektedir. Bu harb sahası Ograkların yurtlarına yakın olmak gerektir. Bu bilgileri ve Kâşgari'nin verdiği sırayı birleştirecek Ograklara İli suyunun baş taraflarında veya *Ebi* gölü civarında bir yer vermemiz lâzım gelir, bkz. aşağıda S. 18. 4 ve AM Pr. S. 11 orta.

Fakat bu çorak bir yerdir: "Tıgrak er - gözü pek adam. Söylemiş:

Ograk eri tıgrak	Yimi anıñ oglak
Süti üze sagrak	Yiri takı aglak

Diyor ki, Ograklar gözü pek adamlardır. Yedikleri oğlaktır. Süt kaplarının üstünde her zaman bir tas bulunur. Bununla beraber yerleri çoraktır. Onları cömertlik ve cesurlukla vasıflandırıyor" I, 389. 15, bkz. AM I S. 32. 19.

5. "Kiñüt- Uygur sınırında bir şehrin adı" III, 268. 4. Bunun yerini tâyin etmek için yukarıki ifade ile birlikte şu kayıtlardan da istifade ediyoruz: "Ottuz yarmak -... Bu kelime üç yerine de kullanılır. Ben Yagma memleketinde, Küngüt'te işittim, *ottuz içelim* diyorlar. Yani bununla, *üç defa içelim*, demek istiyorlar. Benim yanımda üçer defa içtiler" I, 126, 12. "Yılduz Köl - Hudutta, Küçe, Kigit ve Uygur arasında bir göldür" III, 99. 6. Harekesiz yazılmış olan bu *Kigit* kelimesini de *Kiñüt* veya *Küngüt* okumak, yani Kş. *Kiñüt*, *Küñüt*,

Kikit kelimelerini birleştirmek lâzım gelecektir, bkz. Kaş. Atal. III, 135 not. Bu tariflere göre de Kiñüt veya Küngüt şehrini *Küçe*'nin kuzey doğusu istikametinde arıyacağız, krş. Türk. Weltkarte, *Karaşahr*? zannetmiyoruz.

6. *Küçe*, başka adı ile "Küsen - Küçe de denilen şehrin adıdır. Uygur sınırındadır" I,339.3 ve harita. Ancak bunun bu zamanda sınırdan biraz geride mühim bir askerî merkez olduğu anlaşılıyor, bkz. Atlas, Türk. Weltkarte, Hudud S. 232.

7. "Bügür- Küçe ile Uygur memleketi arasında dağ üstünde bir kaledir. Burası uçtur" I, 301. 14. *Bügür* Küçe'nin bir ileri mevziidir, bkz. Mira.

8. *Yulduz Köl*, yukarda gördüğümüz gibi Küçe, Kiñüt ve Uygur sınırı üçgeni içinde aranmak lâzım geliyor. Gerçekten *Bagraç Köl'e* dökülen *Haydık Köl* suyunun *Ulug Yulduz* ve *Kiçik Yulduz* adlarını taşıyan iki kolunu bu üçgen içinde buluyoruz. Bunların birleştiği yerde bugün görülen bataklık *Yulduz Köl*'ün yeri olabilir, bkz. Mira ve Atlas.

9. "Tarım - Uygur sınırında Küçe'nin yanında bir yerin adıdır. Buna *Usmı Tarım* da denir. İçinden bir nehir geçer, nehir de bu adla anılır" I, 332. 5. Bu mevki Küçe'nin güney doğusunda *Tarım* nehri üzerinde aranmalıdır.

10. "Usmı Tarım - Büyük bir nehrin adıdır. İslâm memleketinden Uygur memleketine akar ve orada kuma gömülür" I, 116. 15. Harita bu tarifi teyit etmekte ve Uygur memleketine girdikten sonra *Tarım* nehrinin kuru bir yatak halini aldığını ve kuru bir göle vardığını göstermektedir. Gölün adı yazılmamıştır. Yalnız yanına "burada su batar" diye yazılmış ve bu saha "sahralar ve kumluklar" diye gösterilmiştir, bkz. Türk. Weltkarte. Hem bu nehir hem de kıyısındaki mevki aynı zamanda *Usmı Tarım* adı ile de anılıyor demektir.

11 "Çürçen - Çin yolu üzerinde İslâm uç şehirlerinden biridir" I, 364. 6. Tarife ve haritaya göre bugünkü *Çerçen*'dir, bkz. Türk. Weltkarte.

Kâşgari'nin haritasında merkezdeki iç içe iki dörtgenin müşterek doğu kenarlarını teşkil eden hat her hangi bir dağ silsilesine uymaktan ziyade bu hudut hattına uyuyor. Büyük dörtgenin kuzey

kenarı da kısmen böyledir. Bu yönlerde ana vatan ve İslâm sınırları birbirine ve tabiî arızalar bunlara uymak üzere zorlanmış görünüyor.¹

VIII - X. yüzyıllar boyunca Orta Asya'da Müslümanlığın sınırı yüksek dağlara ve bozkırlara dayanmış bulunuyor ve az çok Pirene hududunu andırıyordu. Bu arızalar aynı zamanda iki kavmi birbirinden ayırmaktaydı. Tabiî arızalara dayanmıyan ve bir kavmi ortasından ikiye bölen bu yeni hududun teşekkülü ve az değişiklikle, hattâ Karahıtayların istilâsına rağmen yüzyıllarca devamı ise daha çok dikkate şayandır. Bu belki onun iki dinin ve iki medeniyetin son takat ve mukavemet hadlerine rastlaması ile izah olunabilir. Bu cihetle İslâmın intişarı tarihi bakımından daha ziyade *Macaristan* hudutlarına benzer. Şu farkla ki onun yıkılması ile İslâm dini biraz daha gerilerde tutunabilmiş, bunun yıkılması ile biraz daha ileride duraklamıştır.²

Memleket ve halk :

Kâşgari bu memleketi çok defa sadece "Uygur" adı ile anıyor. I, 85. 1; 116. 15; 288. 5 v.b. Başka memleketleri de çokluk kavim adları ile zikretmektedir. Fakat yine çok defa Uygur memleketi veya Uygur şehirleri için "Bilâdu Uygur" I, 30. 17; 317. 4; III, 180. 2; harita, bilhassa şehirler için "Madâinu Uygur" III, 307. 12 tâbirlerini kullanıyor. Umumiyetle sınırın bu yanı "Bilâd al-İslâm", öte yanı "Uygur" adları ile karşılaştırılmaktadır, I, 116. 15. Kâşgari'de "Bilâd al-İslâm" tâbiri daha ziyade *Müslüman Türk memleketleri* mânasında geçer I, 26. 14; III, 41. 7; 99. 11. Bunun umumî mukabili "Bilâd al-Şirk" I, 27. 1, ve "Bilâd al-Kafara" I, 288. 7. tâbirleridir ve Müslüman olmıyan bütün komşu memleketler hakkında kullanılmaktadır.

Kâşgari Türk kavimlerini sayarken "Rum yakınından Maşrik'a kadar... Müşrik olsun Müslüman olsun, her kabîlenin yerlerini bildirdiğini" söylüyor I, 27, 14. Gerçekten biz Divan'da Orta Asya kavimleri hakkında bulduğumuz ilk umumî ve değerli bilgileri onun Arap

¹ Togan, Z. V., Eski Türk ve Moğolların Haritaları ve Haritacılığı Meselesine dair Notlar, Kopuz Mecmuası 5, krş. S. 164.

² Roolvink, R. Historical Atlas of the Muslim Peoples, Djambatan - Amsterdam 1957, krş. S. 14 - 18. Yalnız Arap kaynaklarına göre çizilen bu haritalarda Müslümanlığın Orta Asya'daki sınırları hakikate yaklaşıyor. Tercih ediniz, Atlas S. 45. Pridsak, O., Von den Karluk zu den Karachaniden, ZDMG B. 101 1951, kısalt. Pridsak Karluk' bkz. S. 286 ve S. 30 harita, ise kuzey doğuda bu hududu daha 1000 yıllarında Altay dağlarına dayandırmaktadır. Bu farazîdir,

ve Fars müelliflerinden farklı olarak kabul ettiği bu millî hareket noktasına borçluyuz. Ancak o Arap coğrafyacalarının tesirinden veya kendince pratik bir düşünceden de büsbütün kurtulamamıştır. Önsözünde “Dağ, sahra, nehir, ırmak ve göl adlarından *İslâm memleketlerinde* (Türk İslâm) olanları zikrettim. Çünkü en çok dilde dolaşanlar bunlardır” I, 26. 13, diyor ve “Bunlardan Müşrik Memleketlerinde (Müslüman olmayan Türk) olanları bazan zikrettim, gerisini bıraktım. Çünkü bunları zikretmekte fayda yoktur” I, 26. 15, diye ilâve ediyor. Başka bir yerde göllerden bahsederken de “Bunun gibileri Türk memleketlerinde çoktur. Fakat ben İslâm memleketlerinde (İslâm Türk) olanların başlıcalarını zikrettim” III, 99. 11, diyor. İşte Uygurların coğrafyası hakkında Kâşgari’de bulduklarımız bu ihmalden kurtulabilmiş olanlardır ve gerçekten azdır.

Uygur maddesi şöyledir: “Uygur - Beş şehirden mürekkep bir vilâyetin adıdır. Bunları Türk Hakanı ile barış yaptığı zamanda İskender bina etmiştir. Bana Muhammad Çakır Tonka Xan’ın oğlu Nizâm ad-Dîn Isrâîl Togan Tigin babasından naklen anlattı, dedi ki: İskender Uygur vilâyeti yakınlarına vardığı zaman Türk Hakanı ona dört bin kişi gönderdi. Bunların başlıklarındaki kanatlar doğan kanatlarına benziyordu ve bunlar önlerine doğru ok attıkları gibi (at üstünde) arkalarına doğru da atıyorlardı. İskender bunlara hayret etti ve *înân xōd xōrand* yani, *bunlar yiyeceklerini bulurlar, hiç kimşenin yemeğine muhtaç olmazlar. Çünkü bunlar avı kaçırmazlar ve onu istedikleri zaman yerler*, dedi. Bunun üzerine bu vilâyete *Xud Xur* adı verildi. Sonra da *xā* elife çevrildi. Boğaz sesleri böyledir, biri öbürüne çevrilebilir. Hususile *xā* elife ve elif *xāya* çevrilir.

Bu kitabın sahibi Mahmud der ki: Bizim babalarımız olan beylere (amîr) *Xamır* adı verilirdi. Çünkü Oğuzlar *Amîr* diyememişler, elifi *xāya* çevirerek *Xamîr* demişlerdir. Samanî Oğullarından Türk memleketlerini alan babamıza *Xamır Tigin Beg* derlerdi (bkz. Kaş. Atal. I, 112 not). Elifi *xāya* çevirmişlerdir, *Uygur* kelimesinde gördüğün gibi (değişme tersinedir). *Xāy*ı elife çevirdikten sonra *xud* kelimesindeki *dāli* de *yā* yapmışlar. *Dālin yāya* çevrilmesi büyük bir kuraldır. Sonra *xur* kelimesindeki *xāy*ı da *gayn* yapmışlar. *Xān*ın *gayn* ile ve *gayn*ın *xā* ile değiştirilmesi caizdir, *xatara* ve *gadara* dendiği gibi.

Bu vilâyet beş şehirdir. Halkı kâfirlerin en çetinleri ve en iyi ok atıcılarıdır. Bunlar İskender’in bina ettiği *Solmi* şehriyle *Koçu*, *Can Bahk*, *Biş Bahk*, *Yeñi Bahk* şehirleridir” I, 101. 15.

Halk adı olarak izah ettiği halde yukarda kaydettiğimiz gibi Kâşgari'nin *Uygur* kelimesini aslında memleket ismi olarak alması dikkati çeker. Her halde yerleşmiş oldukları için. Göçebe kavim isimlerini ise önce kavim ismi olarak almıştır. Uygur memleketini burada *vilâyet* diye tarif etmesi ise burayı Türk memleketlerinin bir parçası saydığını gösteriyor. Fakat tabii *Uygur* kelimesini halk ismi olarak da sık sık kullanıyor, I, 30. 1; 378. 9; II, 50. 14 v. b. Memleket ismi mânasından gelmek üzere "Uyguriyyu" tâbirini de buluyoruz, II, 224. 9; 11. Fakat bunun Türkçesi olacak olan *Uygurlug* şekline rastlamıyoruz.

Kâşgari Uygurlardan "kâfirun Uyguriyyun" I, 39. 16, "kafaratu Uygur" II, 224. 7 veya sadece "kâfirun" II, 3. 13, "kafaratu" III, 279. 8 diye de bahsediyor. Buna karşılık Karahanlılar hemen daima sadece "muslim" I, 319, 3; II, 3. 12, "muslimün" I, 288. 7; 319. 4 adı ile anılıyorlar. Bu tâbirlerin Türkçe şekilleri de olacak ve bu iki Türk zümresi arasında karşılıklı başka hakaret sözleri de bulunacaktır. İşte bunlardan biri şudur: "Tat - Yagma ve Toxsılara göre Uygur kâfirleri. Memleketlerinde onlardan işittim. Sözü geçti, *Tat Tawgaç*, yani Uygur ve Çinli diyorlar. Bu sözün bunlarca izahı şöyledir ki (bkz. Kaş. Atal. II, 281 not) onlarda vefa yoktur. Dikeni kökünden kesmek lâzım olduğu gibi Uyguru da gözünden vurmak lâzım gelir" II, 224. 7.

Şüphesiz küçümseme mânası olan bu tâbir başka yerde de kaydedilmiştir: "Tawgaç - Türklerden bir kabîle ismidir. O memlekette yerleşmişlerdir. Buradan alınarak *Tat Tawgaç* denir. Yani Tat, Uygur ve Tawgaç, Çinli (Çin'de yerleşmiş o Türk kabîlesi) demek olur" I, 378. 9. Fakat biraz aşağıda: "koşma olarak da *Tat Tawgaç* derler. Tat sözü ile Farsları, Tawgaç sözü ile de Türkleri kastederler. Bence en doğrusu (yukarda) söylediğimdir. İslâm memleketlerinde maruf olan da budur. Orada da (Yagma ve Toxsı) odur. Her ikisi de iyidir" I, 378. 13.

Bu koşma takım (hendiadyoin) yabancılar hakkında kullanılan eski bir tâbir olup zamanla ve yer yer mâna değiştirmiş olmalıdır. İlk mânası ile gerçekten *Fars ve Çinli* demek olacaktır. Kâşgari'nin muhittinde daha umumî bir mâna ile *Fars ve Türk* demek olmuştur. Fakat Uygur hududunda oturan Yagmalar ve Toxsılar bunu her halde küçümseme mânası ile kullanıyorlar ve Tat ile *Uygurları*, Tawgaç ile

Çinlileri kastediyorlar. Yalnız buradaki *Tawgaç* = Çinli doğrudan doğruya Çinliler olmayacak, yukarda gördüğümüz gibi Çin'de oturan ve *Tawgaç* adı ile anılan Türk kabîlesi (kuvvetli ihtimalle Kansu Uygurları) olacaktır.¹ Bu kullanılışı ile tâbir *Çin'e kadar bütün Uygurlar* mânasını almaktadır.²

Tat kelimesi tek olarak da Uygurlar hakkında kullanılıyor I, 39. 14 ve "Uygur Tat" II, 237. 9, "Uygurdaki Tatlar" I, 401. 6 tâbirleri de geçiyor. Ancak kelime umumî mânasını da muhafaza etmektedir: "Tat - bütün Türklere göre Farşlı..." II, 224. 4, "Sumlım Tat - hiç Türkçe bilmiyen Farşlı..." I, 403. 3, krş. Vorlesungen S. 91, 240.

Uygurlar da Müslüman Türkleri bir küçümseme adı ile anıyorlar: "Çomak - Uygurlara ve bütün kâfirlere göre Müslüman. Çomak eri, Müslümanlardan bir adam demek olur" I, 319. 3. Aynı yerde *değnek* mânasında *çomak* kelimesi vardır. Müslüman ne cihetten değneğe benzetilmiş, bilmiyoruz. Başka bir yerde şöyle geçiyor: "Çaptı - ... Uygur lehçesinde *çomak tat boynun çaptı*, yani Müslüman kâfirin boynunu vurdu, derler" II. 3, 12. Fakat bu Müslümanlar tarafından tertip edilmiş kinayeli bir cümleye benziyor.

Şehirler hakkında :

Kâşgari yukarda bahsettiği (S. 10) Uygur şehirleri hakkında başkaca pek az malûmat vermiştir, bkz. Vorlesungen S. 92. Bunlardan, *Yeñi Balık* hariç, dördü haritada gösterilmiştir. Zaten "Bilâdu Uygur" diye işaret edilen bölgede daha birkaç şehir işareti varsa da adları yazılmamıştır:

1. *Solmu*, İskender tarafından bina edildiği söylenen bu şehirden başkaca bahsedilmiyor. Her halde *Barköl* kıyısında *Salami* adı ile de kaydedilmiş olan şehirdir, bkz. Atlas, Türk. Weltkarte, Hudud S. 272 dip.

2. "*Koçu* - Uygur memleketinde bir şehrin adıdır. Fakat orada bazan bütün memleket bu adla anılır" III, 165. 9. "*Koçu* - Uygur memleketinin adıdır" III, 180. 2. *Xoçu* ve *Kara Xoçu* (Hua-chou, Chînānkath) adları ile de anılan şehir. Haritada gösterilen yalnız *Koçu* şehridir. Bunu Turfanla birleştirmek doğru değildir, krş. Türk. Welkarte, Hudud S. 271.

¹ Kâşgari önsözünde de 20 Türk kabîlesi arasında *Tawgaçları* zikreder, I, 28. 5. Fakat bunu *Mâsin* diye tercüme eder.

² Pritsak, O., Die Karachaniden, Der Islam 31/1 1953, kısalt. Pritsak Karachan, bkz. S. 20.

3. *Can Balık*, başkaca bahsedilmiyor. *Manas Suyu* üzerinde bugünkü *Manas* şehri doğusunda bir şehir, bkz. Türk. Weltkarte, Hudud S. 272 dip.

4. *Biş Balık*, “Balık - İslâmdan önceki dilde ve Uygur dilinde kale ve şehir demektir. Uygur memleketinin en büyük şehri olan Biş Balık’ın adı buradan gelir, beş şehir demektir” I, 317,3. *Can Balık*’tan *Solmi*’ya giden yol üzerinde bugünkü *Kuçen* şehri civarında (*Pei t’ing*, *Panjikath*) olduğunu biliyoruz, krş. Atlas ve Türk. Weltkarte, Hudud S. 271 dip.

5. *Yeñi Balık*, yine balık maddesinde: “Bunun gibi onların başka bir şehirlerine de Yeñi Balık denir, yeni şehir demektir” I, 317. 5. Biz bunun *Turfan*’ın yanında *Yeñi Şahr* adı ile kaydedilen *Yeni Turfan* olduğunu tahmin ediyoruz, krş. Atlas, Hudud S. 272 dip, *Yeñi Balgasun* tahmin ediyor.

Uygur şehirlerinin beş tane olduğu ve bunların İskender tarafından kurulduğu hakkındaki iki rivayet Uygur maddesinde ikişer defa geçiyor (S. 10). Sonuncusuna Türkmen maddesinde de rastlıyoruz: “... Sonra onunla artık barıştı ve Uygur şehirlerini kurdu. Orada bir müddet oturdu” III, 307. 12. Birinci rivayet eski ve yerli olup ifadesini bunlardan biri ve en büyüğü olan *Biş Balık* = *Panjikath* = *Pei t’ing* şehrinin adında bulmaktadır. Ona Türkçe adı ile ilk defa VIII. yüzyılda Orhon yazıtlarında rastlıyoruz.¹ Aslında bu beş şehir hepsi Tanrı Dağlarının kuzeyinde Uygurlardan önce kurulmuştur. Kaşgari’nin kaydettiği şehirlerden ancak üç tanesi, *Canbalık*, *Bişbalık*, *Solmi* bunlardan olabilir, krş. Hudud S. 271 dip. İkinci rivayet ise Kâşgari’deki öbür İskender rivayetleri ile birlikte doğmuş veya gelmiş olacaktır.

Kâşgari Çin yolu üzerinde üç mevki zikrediyor :

1. *Çürçen*, yukarda gördük (S. 8). Burası Karahanlılara ait bir hudut şehridir.

2. “*Aşcan* - Çin yolunda konak yeri olan bir şehrin adıdır” I, 123. 8. Yeri hakkında bir şey bilmiyoruz. Uygur arazisinde olabilir.

3. “*Şançu* - Yukarı Çin yolu üzerinde bir şehirdir. Doğrusu med ile *Şançu*’dur” I. 349. 16. Haritaya göre bu şehir *Kansu*’nun kuzey

¹ Thomsen, V., Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées, Helsingfors 1896, kısalt. Inscriptions, bkz. S. 124.

batısında olmalıdır. Her halde bugünkü *Sha-chou* (Tun-huang) olacaktır, krş. Türk. Weltkarte, Hudud S. 233. Uygur metinlerinde de geçen ve kâğıthaneleri olan bu şehrin o zamanda Uygurlara tabi olmuş olması muhtemeldir, bkz. Schrifttum S. 5 (krş. S. 5).

Güney yolu üzerinde bulunan bu mevkilerden başka *Katun Sını* şehrinin de yine Çin'e doğru bu yol üzerinde veya civarında olduğu anlaşılıyor: "Katun Sını - Tañut ile Çin arasında bir şehirdir" III, 101. 16. Başka yerde: "Katun Sını bir yer adıdır, Tañut ile Çin arasında bir şehirdir" III, 240. 7, bkz. Vorlesungen S. 98, 117. Harita üzerindeki yeri sarı bir fikir vermiyor. Fakat tarife göre bu şehrin her halde *Kan-çu*'dan daha ileride olması lâzımdır.

Bir şehir adı olarak *Katun Sını* (Hatun Mezarı) kelimesi başlı başına dikkatimizi bu uzak sahaya çekmeye kâfidir. Kaldı ki bu şehir Kâşgari'nin parçalayıp bazı kelimelere misal olarak eserine serpiştirdiği mühim birkaç Türk destanından birine sahne olan yerdir. Divan'da bulunan destana ait 20 dörtlüğü Brockelmann bir araya getirmiş ve takriben sıralamıştır, bkz. AM Pr. S. 6. Destan *Katun Sını* halkı ile *Tangutlar* arasında geçen bir mücadelenin hâtırasını yaşatmaktadır. Hâdisenin tarihi ve mahiyeti hakkında başka bir bilgimiz yoktur. Ancak bu hâtıranın bu zamanda Karahanlılar ve öncelikle Uygurlar arasında pek canlı olduğu anlaşılmaktadır.

Katun Sını halkı her halde Türk ve muhtemelen Kansu Uygurlarından bir zümredir. IX. yüzyıl sonlarında Türkistan'daki Uygurlardan ayrılan bir kol bu bölgede ayrı bir hanlık kurmuş ve bunlar XI. yüzyıl başlarında (1028) *Tangutlara* mağlup ve tabi olmuşlardı, bkz. Vorlesungen S. 49, 52, 98. Destan bu savaşların bir parçasına ait olabilir. Belki yukarıda işaret ettiğimiz gibi (S. 11) bu devirde *Tawgaç* adı ile anılan Türk kavmini de bu Uygurlar teşkil etmekteydi.

Kâşgari Bişbalık'ın en büyük Uygur şehri olduğunu söylüyor. Burası yine başşehir olmalıdır. Fakat her halde Uygur hanları kışın *Koçu*'da oturuyorlardı, bkz. Hudud S. 94 dip.

Yukarıda gördüğümüze göre *Koçu* adı ile aynı zamanda bütün Uygur memleketi anılıyormuş. Belki de bu mânada *Koçu* yalnız *Turfan* vahası şehirlerine verilen bir ad, yani bir vilâyet adıdır.

İktisadi sahada Uygur şehirlerinin Doğu Türkistan'da hâkim bir rol oynadıkları tahmin olunabilir. "Kamdu - dört arşın boyunda ve bir karış eninde bir bez parçasıdır. *Uygur Hani*'nin mühürü ile mühürlenir

ve alışverişte kullanılır. Eskir ve yırtılırsa her yedi yılda bir yamanır. Sonra yıkanıp üzerine yeniden mühür vurulur" I, 350. 12. Bunlar Uygur Hanının belki bütün komşu memleketlerde de geçen banknotlarıdır, bkz. Vorlesungen S. 108.

Her halde birçok ölçüler de iki memleket arasında müşterektir: "Yartmak - (bkz. Kş. ve Kaş. Atal. III, 432 not) yarmak, yani para kelimesinin Uygurcası" III, 319. 7. "Kewçi - Kâşgardan Uygur memleketine kadar kullanılan bir ölçektir. On ritl alır" I, 350. 4.

Uygur şehirlerinde iş hayatına ait bir söze de rastlıyoruz: "Kesti. . . Şu sözde geçer: *Uygur, yıgaç uzun kes, temür kısga kes.* Mânası, ağaç keserken uzun kes, demir keserken kısa kes. Çünkü demir uzatılabilir. Onların bir tellâh vardır, her gün bağırır ve hükmü bildirir" II, 11. 1, bkz. Spr. Nr. 170.

Farklı okunmuş ve tercüme edilmiş olan şu beyit de Uygurlarla bir alışveriş mânasına alınmıştır: "Çattı - . . . söylemiş:

Ordulanıp yüksek tagıg oglak çatar

Uygur Tatın yufga alıp yumgın satar

Bir dağ başında yurt tutan bir adamı anlatıyor. Diyor ki, dağ başında yerleşmiştir ve koyun, keçi ve saireyi çiftleştirmek âdetini bırakmamıştır. Yani o bir çobandır. Bununla beraber Uygur memleketine dalar, onlardan bir şeyler alır ve onları satar" II, 237.6, krş. AM I, 36. 11 ve Kaş. Atal. II, 294. 17. Biz *Tatın* kelimesini *Tattın* okumak istiyoruz ve bu beytin "Uygurları teker teker soyup aldıklarını toptan satan" bir eşkiyayı tasvir ettiğini sanıyoruz.¹

Kâşgari yukarda ve daha birkaç yerde Uygur hükümdarından bahsediyor: "Bilge - . . . ve Uygur Hanına *Köl Bilge Xan* adı verilirdi. *Aklı göl gibi* demektir. Burada çokluğu su birikintilerine benzetmişler" I, 358. 12. Yine: "Barsgan - . . . Uygur Hükümdarının seyisinin adı olduğu da söylenir. Havasının iyiliği dolayısıyla atları burada yetiştirmiş. Sonra bu şehir onun adı ile anılmış" III, 308. 16.

Kâşgari *xan* kelimesini *en büyük hükümdar* diye tercüme ediyor ve "Afrâsiyâb oğullarından olanlar bu adı alır. O ise (Afrâsiyâb) Hakan'dır" III, 117. 14, diyor. Hattâ "Tug - tuğ. Buradan *tokuz tuglug xan*,

¹ Brockelmann Divan'daki şiirleri ve atasözlerini Türkçelerinden tercüme etmiş, Kâşgari'nin Arapça açıklamalarını almamıştır. Karşılaştırmalara yardım etmek üzere biz Türkçe metinleri ve Arapça izahların tercümelerini birlikte veriyoruz.

yani dokuz tuğ sahibi “*malik* ve *xākān*” denir. Vilâyetleri ve mertebeleri ne kadar artarsa artsın dokuz tuğdan fazlasını kullanmazlar. Dokuzu oğurlu sayarlar” III’ 92. 6, diye de xan kelimesinin en büyük unvan olduğunu teyit ediyor.

Bunun gibi *Tawgaç Xan* tâbiri de bu fikri kuvvetlendiriyor: “Eski ve büyük olan her sanat eserine de *Tawgaç eği* denir, Araplarda ‘*Ād eseri*’ dendiği gibi. Buradan hükümdarlara da *Tawgaç Xan* adı verilir. *Ülkesi büyük ve eski olan* demektir” I, 378. 10. Karahanlılardan bazılarının *Tawgaç* adını bu mânada aldıkları anlaşılıyor, bkz. Vorlesungen S. 98. ve Pritsak Karachan. S. 20.

Kâşgari’de Türkçe *kagan* veya *xakan* kelimesi için ayrı bir madde yoktur ve Türkçe kullanışta *xakan* nadirdir, “Bugra Kara Xakan” III, 167, 9, fakat “Bugra Xan” I, 343. 10; 352. 4. Buna mukabil *xakan* kelimesi çok defa *xan*’ı tercüme için Arapça metinde kullanılmaktadır, I, 343. 14, hattâ “*Tañut Xanı*” = “*Xākānu Tañut*” III, 241. 15, aynı adam “*Tañut Begi*” = “*Amīruhā*” III, 240. 5, Ancak yine Arapça metinde Karahanlı hükümdarlarını tercihan *Xakan* unvanı ile anarken Uygur hükümdarından “*Xānu Uygur*” I, 350. 13; 358. 12 diye bahsetmesi dikkati çekiyor.

Aslında daha VIII. yüzyılda Köktürkler zamanında ucuzlamış, *imparator* mânasını kaybetmiş olan *Kagan*, *Xagan* unvanının burada eski mânası ile, fakat Arapça bir kelimeymiş gibi kullanılmak istendiği anlaşılıyor.

Köl Bilge unvanını (5. 15) Uygur hanlarının Mogolistan’dan getirmiş olduklarını biliyoruz. Burada hikâye kipinin kullanılmış olmasını bu unvanın artık mevcut olmaması mânasına olmaktan ziyade böyle eski ve büyük bir unvanın Karahanlılarca Uygurlardan esirgenmesi mânasına alabiliriz. Pritsak Karluk S. 283, ilk Karluk-Karahanlı hükümdarı içinde bu unvanı kabul etmek istiyor. Kâşgari’nin kaydı ise bunu teyit etmiyor.

İsim ve unvan olarak Kâşgari ile beraber şimdi birçok yerlerde, bkz. Yazıtlar, geçen *köl* (veya *kül*) kelimesine gelince (Kül Tigin, Kül Çur, Kül Tudun, Köl Bilge, Köl İrkin v. b.), Kâşgari’nin son kelime dolayısı ile de tekrarladığı izah “İrkin suw -Birikmiş su ve bunun gibi birikmiş her şey. Buradan alınarak Karluk büyükleri *Köl İrkin* lâkabı ile anılırlar. *Aklı dolmuş bir göl gibi* demektir” I, 99, 4, doğru olmalıdır. Burada ö sesinin kulaktan doğru tesbit edildiğini kabul etmemiz gerektir. Kâşgari bunun yerine kendisi için ayrı mânası olan *kül* kelimesini işitmiş olsaydı bu izahı yapamazdı. Buna göre

Barthold'un Gardizî'de bulunduğu *Kür Tekin* ile bu ismi birleştirmek daha da güçleşiyor. *kür* > *kül* değil, *kür* > *köl* değişmesi, yani bir değil, iki ses değişmesi farz etmek lâzım geliyor, bkz. Vorlesungen S. 90.

Bizce Kâşgari'nin mutaları şimdilik enaz *k?l* kelimesini bu isimlerde birleştirmemize müsaade eder ve artık meşhur Türk prensinin adını *Kül Tigin* değil, *Köl Tigin* (veya *Tégin*) okumamızı icap ettirir, krş. Inscriptions S. 73, N. 1.

Karahanlılarla savaşlar :

Kâşgari'de Karahanlılarla Uygurların temasları hakkında tarihî hâtıralar pek azdır. Bunları coğrafi karinelerle sıralamaya çalışıyoruz. Uygur Hanına ait atların Barsgan civarında, yani *Isık köl*'ün doğusunda yetiştirildiği hakkında, yukarda (S. 15) gördüğümüz hâtıra henüz buralarda Uygurların hâkim olduğu bir zamana ait, yani oldukça eski olmalıdır.

Uygurlarla yapılan savaşlar hakkında ise Kâşgari'de bulduğumuz belli başlı hâtıra bir destanın parçalarıdır. Bu 6 dörtlük o destandan pek dağınık parçalar olmalıdır. Bununla beraber müthiş bir akını yaşatan çok canlı çizgiler teşkil etmektedirler. Brockelmann'ın tercüme ettiği bu dörtlükleri biz Kâşgari'nin izahları ile birlikte tekrar verirken onları yeniden sıralamaya çalışacağız, krş. AM Pr. S. 10.

1. "Kimi - gemi. Türklerde esreli kâf iledir. Söylemiş :

<i>Kimi içre oldurup</i>	<i>Ila suvın keçtimiz</i>
<i>Uygur tapa başlanıp</i>	<i>Mıñlak ilin açtımız</i>

Diyor ki, gemiye bindik ve Ila suyunu geçtik. Bu büyük bir nehirdir. Uygur memleketine yöneldik ve Mıñlak elini fethettik" III. 178. 1.

2. "Beçkem - savaş alâmeti. Yiğitlerin savaş gününde takındıkları bir ipekli parçası veya dağ keçisi kuyruğudur. Oğuzlar buna *berçem* derler. Söylemiş :

<i>Beçkem urup atlaka¹</i>	<i>Uygurdaki Tatlaka</i>
<i>Oğrı yawuz utlaka</i>	<i>Kuşlar kibi uçtımız</i>

¹ Brockelmann bu kelimelerde *-le-* isimden fiillerinin *-ik* partisiplerini (Verbalabstrakt) görmek istiyor ve onları *at-la-k-a* veya *at-lak-a*, *Tat-lak-a*, *ut-lak-a* v.b. şeklinde bölerek topluluk isimleri (kollektiv) mânasına alıyor, bkz. Osttürk. § 77. Çoğul mânası ile bu isimler Divan'da üç yerde, burada ve *ışlaka*, *aşlaka*, *kışlaka* II, 45, 1, 2, *bilgeleke* I, 179. 3; III, 118. 8 geçmektedir. Her üç yerde şürde ve her üç yerde datif halindedirler. Biz bunların eski ve şiire mahsus (archaïque ve poétique) datif halinde çoğul isimler olduğunu sanıyoruz ve onları *at-la-ka*, *Tat-la-ka*, *ut-la-ka* v. b. (*-la-ku* < *-lar-ka*) şeklinde bölmeyi tercih ediyoruz, bkz. Kaş. Atal. III, 158 not ve Schinkewitsch, J., Rabgüzis Syntax, MSOS XXIX S. 149 orta.

Diyor ki, atlara savaş alâmeti takıp Uygur köpeklerine yöneldik. Bununla o kavmi kastediyor. Kuş uçar gibi onlara doğru uçtuk ve üzerlerine indik, diyor” I, 401. 4.

3. “Kudruk - ... At kudruki, at kuyruğu denir. Söylemiş:

Kudruk katıg tügdümüz

Teñrig öküş ögdümüz

Kemşip atıg tegdimiz

Aldap yana kaçtımız

Diyor ki, atların kuyruklarını sıkıca düğümledik ve Tanrıya çok hamdettik. Kâfir saflarında tekbir getirdik, demek ister. Üzerlerine saldırıp atları mahmuzladık. Sonra hile edip onlardan kaçtık, peşimizden gel-sinler diye. Tekrar üzerlerine döndük ve onları bozduk” I, 392. 15.

4. “Tog togdı, yani kalkan toz göğe yükseldi, denir, togar, togmak. Söylemiş :

Agdı kızıl bayrak

Togdı kara toprak

Yetşü kelip Ograk

Tokşıp anın kiçtimiz

Diyor ki, Müslüman askerinden kızıl bayrak yükseldi ve kara bir toz kalktı. Ograk atlıları gelip bize katıldılar. Birlikte savaştık. Bunun için dönmekte geciktik” III, 138. 7.

5. “Kesme - perçem. Söylemiş :

Tünle bile bastımız

Tegme yañak bustımız

Kesmelerin kestimiz

Mıñlak erin bıçtımız

Uygur memleketine bir akınlarını tasvir ediyor. Diyor ki, onlara geceleyin baskın yaptık. Her yandan pusuya girdik. Öyle ki atlarının perçemlerini kestik ve *Mıñlak* erlerini öldürdük. Bu bir yer adıdır,, I, 362. 13.

6. “Kend - şehir ... Söylemiş :

Kelñizleyü aktımız

Kendler üze çıktımız

Furxan ewin yıktımız

Burxan üze sıçtımız

Uygur memleketine bir akınlarını tasvir ediyor. Diyor ki, onlara doğru sel gibi aktık. Bu arada şehirlerine girdik. Puthaneleri yıktık ve putların başlarına ettik. Bu âdettir, Müslümanlar ne zaman kâfir memleketlerinde zafer kazanırlarsa putları tahkir için onların başlarına ederler” I, 288. 1.

Buraya şekil bakımından ilâve edebileceğimiz şudur: 1 numaralı dörtlüğün baş dörtlük olduğu kafiyesinden bellidir. 3, 5, 6 numaralı dörtlüklerin dörder mısraı değil, ilk üçer mısraı aralarında kafiyesidir.

Çünkü dörtlükleri birbirine bağlayan kafiye *-imiz* değil, fiil kökünün son *-ç-* sesidir. Şair bu üç dörtlükte ilk üçer mısradaki kafiye teşkil eden fiilleri de destan kafiyesi ile aynı çekim kalıbına koymak suretile destana müthiş bir koşu ahengi vermeye muvaffak oluyor.

Destana göre İli nehrinin kuzey ve doğusunda bulunan *Mıñlak İli* Uygurlara aitti ve birçok şehirleri ihtiva ediyordu. Karahanlılar *İli*'yi sallarla geçerek Uygurlara karşı büyük bir akın yaptılar. Ograklar da gelip onlara yardım etmişlerdi. Uygurları bozdular ve Mıñlak İlini fethettiler. Şehirlere girdiler ve Budist mâbetlerini tahrip ettiler.

Vaka her halde Karahanlıların kuzeye veya *Balasagun*'dan doğuya doğru fütühatlarından bir parçadır. Belki aynı zamanda bir şehir adı olan Mıñlak'ı başka kaynaklardan tanımıyoruz. Bu vakanın epeyce eski ve her halde Kâşgari'nin canlı şahitlerine yetiştiği *Yabaku* harbinden III, 173. 5, önce olduğunu sanıyoruz, bkz. AM Pr. S. 10. Şüphesiz ikisi aynı harb değildir, bkş. aşağıda S. 20 ve krş. Pritsak Karachan. S. 41 orta.

Brockelmann'ın ayrı ayrı verdiği şu üç dörtlük de Uygurlarla bir mücadeleyi tasvir eden bir şiirden 3 parça olabilir :

1. Us — akbaba. Söylemiş :

<i>Keldi maña Tat</i>	<i>Aydım emdi yat</i>
<i>Kuşka bolup et</i>	<i>Seni tiler us böri</i>

Diyor ki, bana bir Uygur kâfiri geldi. Onu öldürdüm ve akbabalara ve yırtıcı hayvanlara yem ettim" I, 39. 13, bkz. AM Pr. S. 17 dip.

2. "İş — arkadaş ... söylemiş :

<i>Anıñ işin keçürdüm</i>	<i>İşin yeme kaçurdum</i>
<i>Ölüm otın içürdüm</i>	<i>İçti bolup yüz[i trn] (töri)</i>

Diyor ki, öldürüp onun işini bitirdim. Arkadaşını da kaçırDIM. Ona ölüm ilâcı içirdim. Yüzünü ekşiterek onu içti. Ona ölümü tattırdım demek istiyor" I, 48.12, krş. AM Pr. S. 18 baş ve Kaş. Atal. I, 47 not.

3. "Ar böri — sırtlan. Söylemiş :

<i>Körüp neçük kaçmadıñ</i>	<i>Yamar suwın keçmedüñ</i>
<i>Tawarıñı saçmadıñ</i>	<i>Yisün seni ar böri</i>

Bozguna uğramış birini anlatıyor. Onu yakalamış (ve öldürmüş), diyor ki: Beni görünce niçin benden kaçmadın ve *Yamar* ırmağını

geçmedin? Neden malını saçıp başını kurtarmadın da öldürüldün? Şimdi seni sırtlanlar yesin” I, 75.14, krş. AM Pr. S. 17 orta.

Biz *böri* (kurt) ve *ar böri* (sırtlan) kelimelerinin kafiye olabileceğini kabul ederek bu üçüncü dörtlüğü de öncekilere katmak istedik. Çünkü bu kafiye nadirdir ve bu dörtlük mânaca ötekileri tamamlamaktadır. Ancak birinci dörtlükleri *Tat* mutlaka Kâşgari'nin söylediği gibi *Uygur* mânasına alınacaksa üçüncü dörtlükteki *Yamar suwi* güç izah olunur. Bu aslında başka bir su adı (İla?) değilse o zaman *tat* kelimesini *yabancı*, *düşman* mânasına almak ve bu şiiri belki Yabakularla olan savaştan bir hâtıra saymak lâzım gelecektir. bkz. yukarda S. 19.

Netekim Kâşgari burada geçen *neçük* kelimesini kaydederken bu sanuncu ihtimali kuvvetlendiriyor: “Neçük-bir edattır, mânası niçin. Yabaku dilinde, *neçük bardıñ?* yani, niçin gittin? denir” I, 329. 1. “Nelük-diğer Türklerde *neçük* mânasında bir edattır. Niçin demektir” I, 329.3. Kelime aslında veya Kâşgari'ce kinaye olarak kullanılıyor.

Kâşgari'de Uygurlara ve *Budizme* karşı her vesile ile derin bir düşmanlık ve nefretin ifadesine rastlarız. Yukarda (S. 10) bir yerde onları “çetin kâfirler ve iyi atıcılar” olarak andığımızı da gördük, krş. Vorlesungen S. 92. Uygurların Müslümanlığa ve Karahanlılara karşı çok sert bir mukavemet gösterdikleri belli oluyor.

Kâşgari'de başka dinler hakkında geçen sözler kısmen eski hâtıralar olabilir. Ancak bu dinlere ait birçok bilgilerin o muhitte devam etmesi bunların komşu memleketlerde yaşaması ile ilgilidir. Böylece *Budizme* ait sözleri de Uygurlarla ilgili ve çok defa nefret ifadeleri içinde görmekteyiz, bkz. Vorlesungen S. 91, 8 ve AM II, 116, 20; 118, 3.

Yukarda destanda gördüğümüz gibi *Furxan* (*Burxan*) *evi* ve *Burxan* Müslümanların putperestlere karşı besledikleri müsamahasız düşmanlığa maruz bulunuyor. Karahanlı ve Uygur memleketlerinde Budist ve Müslümanlara bu zamanda karşılıklı ne dereceye kadar tahammül edildiğini bilmiyoruz.

“Burxan - Put. Heykele de *Beđiz Buxhan* derler” I, 364. 9, diye tarif ediliyor. Toyını da şöyle anlatıyor: “Toyın- kâfir ümmetinin rahibi. Bu onlarda bizdeki âlim ve müftü gibidir. Daima putun yanında bulunur ve kâfirlerin kitaplarını ve hükümlerini okur. Ondaki Allaha sığınırız. Bir atasözünde, *bir toyın başı agrısa kamug toyın başı agrımas*, denmiştir. Mânası, *bir rahibin başı ağrıdığı zaman bütün rahiplerin başları ağrımaz*,

demektir. Bu söz arkadaşları arasında bir şeyi her hangi bir sebeple yemek istemiyen bir kimse hakkında söylenir ve bununla öbürleri yemeye teşvik olunur” III, 127. 3. krş Spr. Nr. 41.

Toyun başka bir atasözünde de geçiyor: “Teñri - aziz ve celil Allah. Bir atasözünde, *toyn tapugsak, Teñri sefinçsiz*, denmiştir. Yani *kâfirlerin rahibi Allaha tapınmak ister, Allah onun amelinden memnun değil*. Bir kimse hakkında söylenir ki, başkası için bir iş yapıp onun katında iyi bir mevki kazandığını zanneder, oysaki o bundan nefret eder” III, 278. 16., krş. Spr. Nr. 163.

Bu iki sözden bilhassa ikincisine dayanarak Brockelmann toynın artık şüpheli bir rolde görüldüğünü ve bunlardan ikincisinin Müslüman Türkler tarafından tertip edilmiş olacağını söylüyor. Biz bu atasözlerinin Budist bir cemiyette meydana gelmiş olmasını daha çok muhtemel görüyoruz. Tercümede bu edâ tabiidir. Sözün aslına gelince Müslüman Türkler de hocalar hakkında saygısız sözler söylemişlerdir: *Halka verir talkımı (telkin), kendi yutar salkımı. Hocanın dediğini tut, yaptığını yapma*, gibi.

Yukarda ve aşağıdaki misallerde görüldüğü gibi şürde ve atasözlerinde yalnız *Teñri* kelimesi geçmektedir. Umumî kullanışta da *Allah* kelimesinin henüz yaygın olmadığını sanıyoruz.

Yükünmek fiilinin aynı mâna ile Müslüman ibadetine geçtiğini görüyoruz: “*Kul Teñrige yükündi*, denir. *Kul Allaha secde etti*, demektir. Bunun gibi, *toyn Burxanka yükündi*, yani *rahip puta secde etti*, denir. *Ol maña yükündi*, yani *o bana başını eğdi, hürmet için eğildi*, de denir” III, 60. 11. Bunun gibi *nom* kelimesi de dinî mânası ile Budistlikten İslâmîliğe geçmiştir: “*Nom - din ve şariat*. Buradan *Teñri nomi*, yani *Allahın şeriatı ve dini*, denir. Bunun gibi bütün dinlere *nom* adı verilir. Bu Çince bir kelimedir” III, 100. 11, bkz. Vorlesungen S. 57, 91. *Nom* kelimesi hakkında bkz. Kş. v. b.

Daha bazı Budist tâbirleri islâmî kavramlara karşılık teşkil ediyor. Bunları sonradan medrese tasfiye edecektir.

Uygurların dili :

Uygurların dili hakkında Kâşgari'den az, fakat kıymetli bazı bilgiler almaktayız. Kâşgari aradaki dinî düşmanlık dolayısıyla Uygurlarla Karahanlıların yakın akrabalıklarını belirtmekten hoşlanmıyor. Fakat yer yer yaptığı tasnifler, verdiği teferruat bu sıkı yakınlığı ifşa ediyor. Kâşgari *Uygurcayı* ilkin *Halis Türkçe*, sonra onun içinde *En Doğru*

Türkçe sınıflarına koymaktadır. Ona göre en doğru Türkçe *Hakaniye* (Karahanlı) ve *Uygur* lehçelerini de içine almak üzere Doğu Türkistan'da ve Yedisu'da konuşulan lehçeler grupudur, I, 30. 1.

Kâşgari *En Doğru Türkçe* sıfatını verdiği bu dili sonra ekseriyetle *Asıl Türkçe* I, 33. 4 veya sadece *Türkçe* I, 33. 1, diye anıyor ve *Oğuz Türkmencesi* ile karşılaştırarak I, 33. 1, *Halis Türkçeyi* iki ana gruba bölmüş oluyor. Yani ona göre yalnız *Türk* ve *Türkmen* grupları halis Türkçedir. Bu ise ondan sonra *Doğu Türkçesi*, *Batı Türkçesi* diye yapılan ikili tasnifin aynıdır. Şu farkla ki Kâşgari halis saymadığı iki *kuzey lehçeler grupunu* da vakit vakit Oğuzca (veya Türkmence) ile birlikte anıyor, Doğu Türkçesinden başka hepsini aynı plânda görüyor.

Karahanlı yazı dilinin (Hakaniye) Uygur yazı dili geleneği üzerine kurulmuş olması muhtemel görünmekle beraber bu yenisinin de Kâşgari'ye kadar bir yüzyıldan fazla müstakil bir mazisi olabileceğini hatırlamalıyız. Kâşgari her halde Uygurcaya ayrı bir hüviyet veriyor: "Til - dil. Bu mânada, Uygur Tili, yani Uygur Dili ve Xıtay Tili, yani Çin Dili denir" III, 97. 12.

Yukarıya aldığımız *balık* kelimesi "İslâmdan önceki dilde ve Uygur dilinde" diye (S. 13) kaydedilerek eski bir ortaklığa işaret edilmiştir. Anlaşılan sonradan Kâşgar'da bunun yerine *kend* kelimesi kullanılmıştır.

Kâşgari Türk kavimlerine ait olmak üzere müşterek bir tek yazı tanıyor. "Kâşgar'dan Yukarı Çine kadar ve çepeçevre bütün Türk memleketlerinde eski devirlerden bugüne kadar Hakanların ve Sultanların yarlıkları ve mektupları bu yazı ile yazılmaktadır" I, 10. 3. Alfabeği verirken de "Türk dillerinin yazıldığı harfler" I, 7. 10, diyerek yazının müşterek olduğuna ve belki başka yazı lehçeleri de bulunduğu işaret etmek istiyor.

Ancak Uygurlarda 18 değil, 24 harf vardır: "Uygurların dilleri halis Türkçe olup aralarında konuştukları zaman *başka bir dil* de kullanırlar. Yazıları yirmi dört harften mürekkeptir ve kitabın baş tarafında gösterdiğimiz Türk yazısıdır. Bununla risaleler yazarlar. Çinlilerin ve bunların *başka bir yazıları* daha vardır ki onunla defterlerini ve senetlerini yazarlar. Onu bunların rahiplerinden başka kimse okuyamaz. Bu söylediklerim şehirli halktır. Bunlardan göçebe olanlar ise *Çomullardır*. Onların ayrı bir dilleri vardır. Türkçe de bilirler" I, 30. 1.

Kâşgari Türk yazısının 18 "aslî harf"ini I, 7. 9, vermekte ve Arapça'nın bazı seslerinin bunlardan bazıları üzerine işaret veya nokta koymak

suretiyle ifade edildiğini söylemektedir, I, 9. 7. Uygurların kullandığı fazla 6 harfin ise fazla sesler demek olmayacağı aşikârdır. Aslında Uygur metinlerinde daha da fazla harf çeşitlerine rastlarız. Farkların tespiti için yaşıt yazmalar bulmak ve onları karşılaştırmak lâzımdır.

Uygurların aralarında konuştukları başka dil ve Çinlilerle müşterek ticaret işlerinde kullandıkları başka yazı hakkında bir şey bilmiyoruz. Yalnız Uygur rahiplerinin okuyabildiği(?) bu yazının *Sogud* veya *Maniheist* yazılarından biri olması mümkün görünürse de Çinlilerle müşterek olması izah olunamaz, bkz. *Schrifttum* S. 12 dip, 16 dip, 19 baş. çünkü bunun aksine bir kayıt vardır. “Çin ve Maçin halkının ayrı dilleri vardır. Bununla beraber bunlardan şehir halkı Türkçeyi iyi bilirler. Bize yazışları Türk yazısı ile olur” I, 29. 11. Aralarında başka bir dil ise bizce pek muhtemel değildir. Bu rivayet belki Uygur tacirlerinin bildikleri bir yabancı dilden galat olabilir.

Kâşgari lehçe mukayeseleri yaparken Uygurcadan az bahseder. Bilhassa kendi tasnifine göre Asıl Türkçe ile Türkmenceyi karşılaştırırken verdiği örneklerde birincisi için tercihan II boyunda konuşulan lehçeleri alır. Bunlar arasında da Çigilceyi ön plâna aldığını görürüz. Babası Barsganlı olan Kâşgari muhtemelen Çigillerdendir, III, 308. 14.

O Uygurcaı bu lehçelerin tamamından ayıran bir hususiliğe hiçbir yerde temas etmemiştir. Buna mukabil aldığı ilk kriter Uygurcaı bütün bu lehçelerle birleştirmekte ve Oğuzcadan (Türkmence) ve kuzey lehçe gruplarından ayırmaktadır:

1. “Zaman ve mekân isimlerindeki her gayrı Oğuzlar elife çevirirler. Meselâ Türklerin *bargu yir*, yani varacak yer dediğine Oğuzlar değiştirerek *barası yir*, derler.¹ Türkler *turgu ogur*, yani kalkacak zaman derler, Oğuzlar, *turası ogur*, derler” I, 34. 14. Bir yerde bu ayrılık tekrar edilmiş II, 258. 16, başka bir yerde ise daha birçok misaller verilmiş ve bu lehçeler sayılmıştır: “Yukarı Çin’e doğru *Çigil*, *Yagma*, *Toxı*, *Argu* ve *Uygur* lehçelerinde... *bu ya kurgu ogur ermes* ... *Oguz*, *Kıfçak*, *Peçenek* ve *Bulgar* lehçelerinde... *bu ya kurası ogur tegül*” II, 56. 11. Burada ikinci grupta Oğuzlardan başkasını ihtiyatla telâkki ediyoruz, krş. *Osttürk*. § 109. b.

2. Yine aynı lehçeler başka bir noktada Oğuzcadan ve kuzey lehçelerinden ayrılmaktadır: “Tasrif - Kabilelerden çoğu, meselâ Çin’e doğru

¹ Bu farkı damak sesinin düşmesi gibi izah etmek istiyor.

Yagma, Toxsı, Çigil, Argu ve *Uygurlar* geçmiş fiilini dāl ve yā ile teşkil etmekte müttefikler, *birdi* sözlerinde olduğu gibi. *Oguzlar* ve *Kıfçak* larla *Suvarınlardan* bazıları bunlardan ayrılırlar ve yānın yerine kâflı, gaynlı ve kalın kelimelerde kâf, kâflı ve ince kelimelerde ise kâf değil kâf getirirler. . . *men ya kurduk . . . biz ya kurduk . . . ol anı urduk . . . olar ewge kirdik . . .* gibi” II, 50. 13. Zannımızca bu zamanın Oguzcasında *-di* geçmiş kipinin yanı başında *-dik* partisipinin predikatif kullanılışı yaygın bulunmaktadır. Kâşgari bu ikisini karıştırıyor. Yoksa *-di* geçmiş kipi gene umumî idi. Anlaşılan Doğu Türkistan lehçelerinde *-dik* şeklinin bu kullanışı yoktu. Fakat bkz. Alttürk. § 224.

3. Kâşgari ehemmiyetli bir kriter saydığı başka bir şekle göre de lehçeleri ikiye ayırıyor ve Uygurcanın yerini tâyin ediyor: “Fail sıfatları Rusa doğru *Oguz, Kıfçak, Yagma, Ograk, Suvarın* ve *Peçenek* lehçelerinde . . . *bardaçı*, yani gidici, *turdaçı*, yani kalkıcı, . . . Yukarı Çin’e doğru *Çigil, Kâşgar, Balasagun, Argu, Barsgan* ve *Uygur* lehçelerinde . . . *barguçı . . . turguçı . . .* ” II, 40. 7. Birinci grup başka yerde tekrarlanmıştır: “Üçüncüsü, fail sıfatları *Oguz, Kıfçak, Yemek, Yagma, Argu* halkı ve *Suvarınlardan Peçeneklere* kadar göçebelerin lehçelerinde geçmiş kipi üzerine kurulur. Meselâ *bardı*, vardı ve *bardaçı*, varıcı derler” II, 28. 1.

Esas itibarile yukarda gördüğümüz ikili tasnife uyan bu gruplar içinde yalnız *Yagmaların* ve yine Doğu Türkistan’da yaşayan *Ograkların* değişik bir yerde, yani *Oğuzlarla* bir arada bulunmaları dikkati çeker. Kâşgari’nin kuzey lehçeleri hakkında sözleri ise çok defa şüphelidir. Kriterin mahiyetine gelince, zaten *Orhon* yazıtlarından tanıdığımız *-taçı* şeklinin doğu Türk lehçelerine yabancı olduğunu kabul etmek güçtür. *-guçı*, dolayısıyla *-uçı* şekli de *Oğuzcaya* yabancı olamaz. Hattâ Kâşgari *-guçı* şeklinin bir *-uçı* şeklinden geldiğini izaha çalışır, II, 43. 9. Yalnız *-taçı* ve *-guçı* şekillerinin o zamanda ayrı ayrı iki lehçeler grupunda hâkim şekiller olarak görüldüğünü kabul edebiliriz, krs. Osttürk. § 36.

4. Meşhur *d* kriterine göre de lehçelerin ve bu arada Uygurcanın durumunu gösteren kayıtlar vardır: “*Yagma, Toxsı, Kıfçak, Yabaku, Tatar, Kay, Çomul* ve *Oguzlar* bütün noktalı dâlleri yā yapmakta birleşirler ve hiçbir zaman dāl ile söylemezler. Meselâ bunlardan başkalarının *kadıñ* dedikleri kayın ağacına bu zümreler *kayıñ* derler. Kayın biradere *kadın* denir, bunlar *kayın* derler” I, 33. 9. Yine “*Hulâsa Çigil*

lehçesindeki her *dāl* Çin'e doğru çıkararak *Yagma*, *Toxsi*, *Oguz* ve bazı *Arguların* lehçelerinde *yā*dır. Bu Ruma doğru inerek *Kıfçakların* ve başkalarının lehçelerinde *zā* olur" I. 34. 3. Başka bir kayıta Uygurları da *yā* grupuna katıyor: "*Bedütti... kadıttı... kıdıttı... Onlardan bazıları bütün bu fiillerdeki dālleri noktalı dāl* vehmederek *yāya* çevirirler. Ben *Yagma*, *Toxsi* ve *Oguzlar* arasında ve *Uygur* memleketi taraflarında böyle işittim" II, 242. 16.

Bu mutalar gösteriyor ki Kâşgari'nin zamanında *ḍ* sesi Doğu Türkistan lehçelerinde de umumi bir tasfiye devrine girmiş bulunuyor. Bazılarında tamamen veya ekseriyetle *yāya* dönmüştür. Bunun Uygur ve Karahanlı lehçelerinde de epeyce ilerlemiş olduğunu metinler gösteriyor. Bu *ḍ* sesi en ziyade Çigil lehçesinde dayanmakta olmalıdır.

Yukarıki misaller bu lehçelerde az çok bir de *ḍ > d* gelişmesi olduğunu gösteriyor ki bu noktayı hususî bir incelemeye muhtaç görüyoruz¹. Öbür taraftan bu kayıtlar *ḍ > y* gelişmesinin bu devirde Batı Türkçesinde tamamlanmış olduğunda şüphe bırakmıyor, krş. Osttürk. § 4. b.

5. Kâşgari Türk lehçelerini kelimelerin vokallenmelerine göre de sınıflamak istemiştir: "Sin - Kençek lehçesinde *sen* mânasına. Türkler *sen* derler. Bu sebeple Kençek konuşması kötülenmiştir. Çünkü bu lehçe daima esreye kaçar. Yukarı Çine doğru Çigil, *Yagma* ve *Toxsi*lar ötrüye uyarlar. Ruma doğru *Oguz*, *Kıfçak* ve *Suvarınlar* ise üstüne uyarlar. Netekim Türkler *deve* için esreli *tā* ile (bkz. Kâşgari III, 336. 10, Kaş. Atal. III. 139 not) *tiwi* derler, *Oguzlar* ve onlarla birlikte zikrettiklerim ise üstünlü *tā* ile *teve* derler. Türkler esreli *dāl* ile *bardım*, yani *gittim*, derler. Kural budur. *Oguzlar* ve başkaları ise üstünlü *dāl* ile *bardam* derler. Bu kurallı değildir. *Argu* halkı da bütün geçmiş fiillerinde ötrülü *dāl* ile *bardum*, *keldüm* derler. Kuraldan en çok ayrılanı budur. Bu zümreler arasındaki ayrılık böyledir" III, 101. 17.

Burada kaydedilen ses değişimleri iki türdür. Kelime köküne ait olmak üzere ilk ve ikinci hecelerde *sen* × *sin*, *teve* × *tiwi* gibi bazı geniş × dar vokal değişimleri gerçekten Batı ve Doğu lehçeleri arasında bir ayrılık teşkil etmiştir. İkinci değişme ise vokal uyumu ile

¹ Clauson, Sir G., The Turkish Y and Related Sounds, Studia Altaica 1957, krş. S. 40.

ilgilidir. Galiba önceki geniş $\times$ dar değişmesine uydurmak üzere Oguzca için kabul ettiği *bardam* şeklini yine kendi ifadesi ile düzelttikten sonra Kâşgari'nin bu son kaydından da faydalanabileceğimizi sanıyorum: "Kelime başındaki her mîmi Oguzlar, Kıfçaklar ve Suvarınlar bā yaparlar. Meselâ Türkler, *men bardım*, yani *ben gittim*, derler, bu zümreler, *ben bardum*, derler. Türkler çorbaya *mün* adını verirler, bu zümreler ise ona *bün* der" I, 32. 8. Yani Oguzlar *bardam* değil, *bardum* diyorlar.

Buradan edindiğimiz fikir şudur: Metinlerin de gösterdiği gibi Uygurcada ve Karahanlıcada dudak benzeşmesi ilerlemiştir. Fakat bazı Doğu lehçelerinde henüz geri olmalıdır. Oguzcada ve ona yakın lehçelerde ise henüz yoktur, veya pek geridir. Bunu Eski Osmanlıca metinleri de teyit etmektedir.¹

6. Kâşgari $b \rightarrow m$ -, aslında $b + vok. + n \rightarrow m + vok. + n$ benzeşmesini de yukarıki maddede gördüğümüz gibi tersine alıp ($m \rightarrow b$ -) kriter olarak vermiştir. Bunu tekrar eder: "Men - *ben* mânasında edattır. Türkçede" I, 285. 11. "Ben, *ben* mânasında edattır. Oguzcada *ben bardım*, yani, ben gittim, denir. Türkler *men* derler" I, 284.7. Metinler gösteriyor ki bu değişme o devirde Uygurca'da da umumileşmiştir.

Biz yukarda Kâşgari'nin Türk dillerini tasnif için kullandığı kriterlerden hususile Uygurcaya tatbik edilenlerini gösterdik. Bu altı nokta hepsi iyi seçilmiş ve gereği gibi açıklanmış noktalar değildir. Fakat bütün müphem ve şüpheli tarafları ile birlikte Kâşgari bu kayıtları ile XI. yüzyılda Doğu Türkistan lehçelerini ve bunlar arasında Uygurcanın durumunu epeyce aydınlatmış olmaktadır. Buna göre Kâşgari'nin orada kaydettiği lehçelerden hiçbirini, meselâ *Çigil* ve *Argu* lehçelerini Uygur grupundan ayırmak ve Oguzcaya yaklaştırmak mümkün olmayacaktır, krş. *Schrifttum* S. 21 dip.

Kâşgari Doğu Türk lehçelerine ait birçok kelime ayrılıkları verdiği halde Uygurcaya mahsus kelimelerden pek az şey kaydetmiştir. *Uygurca* diye işaret edilenler şunlardır:

"Balık - " bkz. yukarda S. 13, 4 ve 5.

"Balıklandı - . . . Bunun gibi Uygur lehçesinde bir yer sur ile çevrildi, demektir, balıklanur balıklanmak, II, 210. 5.

¹ Banguoğlu, T., *Altosmanische Sprachstudien*, Leipzig 1938, bkz. § 4 v. i.

“Çaptı - ” bkz. yukarda S. 12 orta.

“Çapıldı - ... çapılır, çapılmak. Bunun gibi Uygur lehçesinde, *adamın boynu vuruldu*, demektir” II, 95. 15.

“Çapıttı - ... Bunun gibi, *Beg anıñ boynın çapıttı*, yani Bey onun boyununun vurulmasını emretti, denir. Uygurca. Çapitur, çapıtmak” II, 240. 6.

“Çapıtgan er - boyun yurucu adam, Uygurca” I, 423. 12.

“Çapturdı - ... Uygur lehçesinde de, *ol anıñ boynın çapturdı*, yani o onun boynu vurulmasını emretti, denir... çapturur, çapturmak” II, 142. 1.

“Çomak - ” bkz. yukarda S. 12 orta.

“Öndi - ... *Ol ewge öndi*, yani o evine gitti, de denir. Bu Uygurcadır, öner, önmek” I, 148. 13.

“Öndürdi - ... *Ol ewge öndürdi*, yani o onu eve doğru götürdü, denir. Bu Uygurcadır, Oğuzlar bunu bilmezler, öndürür, öndürmek” I, 192. 6.

“Yalafar - Uygurcada hükümdarların elçilerine verilen adıdır. Bir atasözünde, *Yaş ot köymes, yalafar ölmes*, denmiştir. Mânası, yaş ot yanmadığı gibi elçi de ölmez, demektir. Onun elçiliğinde bir incitme ve kabalık olsa da bu gönderene aittir. Bu Cenabı Hakkın, *Peygamberin işi ancak bildirmektir*, sözüne benzer” III, 36. 1, bkz. Spr. Nr. 60. Başka yerde: “Kırgag... nasıl ki Allahın elçisi ile hükümdarın elçisi arasında fark gözetmişler, Allahın elçisine *yalafaç*, hükümdarın elçisine ise Uygur lehçesi ile *yalafar* demişlerdir.” II, 231, 4. Bu fark her zaman gözetilmiyor, bkz. I, 64. 7 yalavaç; III, 35. 16 yalawaç, yalavaç.

“Yartmak - ” bkz. yukarda S. 15 baş.